
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 31 (2010)

Δελτίον ΧΑΕ 31 (2010), Περίοδος Δ'

Η Αγία Ειρήνη (Ρηνάκι) στην Πλάκα

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.668](https://doi.org/10.12681/dchae.668)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (2011). Η Αγία Ειρήνη (Ρηνάκι) στην Πλάκα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 31, 47-52. <https://doi.org/10.12681/dchae.668>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Αγία Ειρήνη (Ρηνάκι) στην Πλάκα

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΛΑ' (2010) • Σελ. 47-52

ΑΘΗΝΑ 2010

Σωτήρης Βογιατζής

Η ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ (ΡΗΝΑΚΙ) ΣΤΗΝ ΠΛΑΚΑ

Ο ναός της Αγίας Ειρήνης, γνωστός και ως Ρηνάκι της Πλάκας, είναι ένας μικρός ιδιωτικός ναός επί της οδού Ναυάρχου Νικοδήμου στην Αθήνα. Το οικοπέδο στο οποίο βρίσκεται ο ναός είναι σε επαφή με την πίσω πλευρά του κτηρίου της Αρχιεπισκοπής Αθηνών και περιλαμβάνει εκτός του ναού και μία μικρή διώροφη κατοικία. Από τα βόρεια, νότια και ανατολικά του ναού αναπτύσσεται στενή αυλή σε δύο στάθμες. Το σύνολο αυτό ανήκε στην οικογένεια Κυπριάδου και από τον τελευταίο κάτοχο της Αμίκα Αλιβιζάτο αποδόθηκε με κληροδότημα στην Ακαδημία Αθηνών*.

Για το ναό ελάχιστα στοιχεία αναφέρονται στη βιβλιογραφία. Απλή αναφορά για το κτήριο κάνει ο Mommsen¹ («aedicula sita fuit propter balneas, non procul a S. Andrea monasterio»), όπως και ο Ευγγόπουλος («μικρά βασιλική μονόκλιτος»)², ενώ περισσότερα στοιχεία, κυρίως από τις εργασίες αποκατάστασης που εξετέλεσε ο ίδιος στο μνημείο, αναφέρει ο Αλιβιζάτος³. Η ονομασία του ναού (Αγία Ρηνούλα) διασώθηκε από τον Καμπούρογλου⁴, ο οποίος μάλιστα αναφέρει ότι στην εκκλησία αυτή (την οποία αποκαλεί «ανήλιον», άρα ήταν ήδη κάτω από την επιφάνεια του δρόμου) προσεύχονταν οι μαθήτριες πριν από τις εξετάσεις. Η θέση της εκκλησίας πολύ κοντά στη μονή της Αγίας Φιλοθέης Μπενιζέλου, που κατεδαφίστηκε το 1890 για να κτιστεί το Μητροπολιτικό Μέγαρο από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Γερμανό Καλλιγά, καθιστά πολύ πιθανή την εικασία ο ναός να συνδεόταν κατά κάποιον τρόπο με την περιώνυμη αυτή μονή⁵. Επίσης, spolia εντοιχισμένα στο δυτικό τοίχο της αυλής και τμήμα μικρού μαρμάρινου ραβδωτού κίονα ρωμαϊκής εποχής, που προβάλλει από το δάπεδό της, συνδέουν αορίστως το χώρο αυτό με τα λουτρά τα

οποία υποθέτουμε ότι υπήρχαν στη γωνία των οδών Αγίας Φιλοθέης και Νικοδήμου⁶.

Ο ναός βρίσκεται στη νότια άκρη του οικοπέδου, σε επαφή με την οδό Ναυάρχου Νικοδήμου (Εικ. 1). Η στάθμη του δαπέδου του βρίσκεται πολύ χαμηλότερα – κατά 2 μ. στα ανατολικά και νότια – από τη στάθμη του δρόμου και της αυλής, γεγονός που αποδεικνύει ότι η αρχική εκκλησία είναι πολύ παλαιότερη από τη σημερινή διαμόρφωση της πόλης. Η νότια πλευρά της εκκλησίας ευθυγραμμίζεται και άπτεται της ρυμοτομικής γραμμής της Ναυάρχου Νικοδήμου (Εικ. 6). Δυτικά του ναού υπάρχει στενή κλίμακα που συνδέει το επίπεδο του δρόμου με το χαμηλότερο επίπεδο της στενής αυλής. Στα ανατολικά του ναού υπάρχει δεύτερη πρόσβαση από πλατύτερη θύρα που οδηγεί στο ανώτερο επίπεδο της αυλής. Τη δεκαετία του '20 έγιναν εργασίες αποκατάστασης από τον τότε ιδιοκτήτη του ναού και του σπιτιού Αμίκα Αλιβιζάτο, οι οποίες περιγράφηκαν από τον ίδιο σε άρθρο του⁷.

Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναό με διαστάσεις 6×6 μ. μαζί με την αφίδα του ιερού, που καλύπτεται σήμερα με δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Εξωτερικά ήταν επιχρισμένος με «αρτιφισιέλ». Η κάτοψη του κεντρικού χώρου, που συμπεριλαμβάνει και το ιερό, είναι ελαφρώς πεπλατυσμένη και παράγωνη. Στα ανατολικά προσκολλάται η δυσανάλογα μεγάλη, ακανόνιστα ημικυκλική κόγχη με ανεξάρτητη κεραμοσκεπή (Εικ. 1). Διατρύπεται από στενό παράθυρο με έντονα συγκλίνουσες παρειές, που σήμερα βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της αυλής. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε από παλαιότερες έρευνες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, κτιστή κατασκευή εξωτερικά της αφίδας, που επέτρεπε

* Η Ακαδημία το παραχώρησε στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών για μακροχρόνια χρήση. Ο ναός, όπως και η οικία, αναστηλώθηκε το 2002 με έξοδα της Αρχιεπισκοπής Αθηνών βάσει μελέτης του συγγραφέως, από όπου και το παρόν πόνημα.

¹ A. Mommsen, *Athenae Christiana*, Λειψία 1868, 74, αριθ. 79.

² Α. Ευγγόπουλος, «Μνημεία τῶν βυζαντινῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Τουρκοκρατίας», *EMMEB'*, 1929, 101.

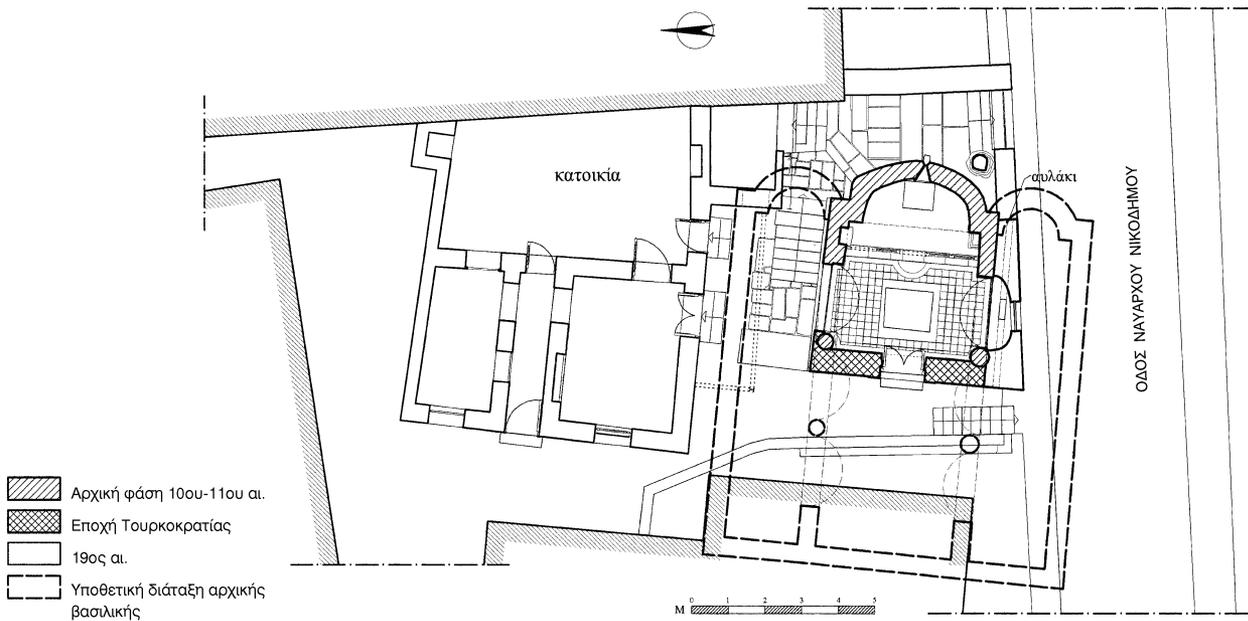
³ Αμ. Αλιβιζάτος, «Τὸ “Ρηνάκι” τῆς Πλάκας», *ΕΕΒΣ Ζ'* (1930), 327-334.

⁴ Δ. Καμπούρογλου, *Αἱ παλαιαὶ Ἀθήναι*, Αθήναι 1922, 210.

⁵ Ευγγόπουλος, *ό.π.*, 108.

⁶ Δεν σώζονται ίχνη των λουτρών. Mommsen, *ό.π.*, 74, αριθ. 78.

⁷ Αλιβιζάτος, *ό.π.*

Εικ. 1. Αγία Τριώνη (Ρηνάκι). Κάτοψη του χώρου με τις οικοδομικές φάσεις.

την είσοδο λιγοστού φωτός και αέρα από το μικρό παράθυρο. Τμήμα ραβδωτού κίονα ρωμαϊκής εποχής έχει τοποθετηθεί ως ανώφλι του παραθύρου. Ο ναός είναι πλατύτερος από την κόγχη και στο σημείο αυτό σχηματίζεται ένα ευρύ τόξο μετώπου. Υπάρχει μία μεγάλη τοξωτή θύρα στα δυτικά και δύο μεγάλα παράθυρα στα βόρεια και νότια κάτω από τα αψιδώματα.

Ο κυρίως ναός χωρίζεται από το ιερό βήμα με ξύλινο νεοκλασικίζον τέμπλο, από το οποίο έχουν αφαιρεθεί οι εικόνες. Στο σημείο αυτό υπάρχει αναβαθμός και σολέας, αλλά κατά τα άλλα ο χώρος είναι ενιαίος. Στο βόρειο και το νότιο τοίχο του κυρίως ναού διαγράφονται αβαθή τοξωτά αψιδώματα που στηρίζονται σε spolia. Όπως είναι γνωστό από τη δεκαετία του '30⁸, πρόκειται για κανονικά τόξα τα οποία ανηκουν σε παλαιότερες φάσεις του ναού, τα ανοίγματα των οποίων φράχθηκαν με ελαφρά οπτοπλινθοδομή κατά τις τότε επισκευές. Το βόρειο τόξο στηρίζεται στα δυτικά σε μαρμάρινο κίονα από γκρίζο μάρμαρο με ανεστραμμένη βάση κίονα ως κιονόκρανο (Εικ. 8). Η βάση αυτή ακολουθεί τον ιωνικό τύπο σε μια απλουστευμένη σχετικά μορφή. Στηρίζεται σε συμφοφή, τετράγωνης κάτοψης πλίνθο και από κάτω προς τα

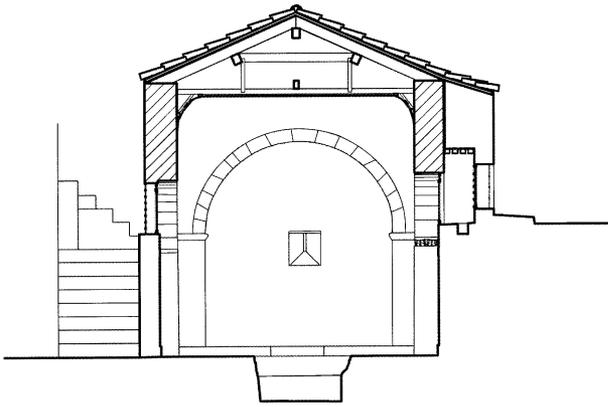
πάνω σχηματίζει σπείρα, λεπτή σκοτία, κοίλο κυμάτιο, λεπτή σκοτία και σπείρα. Αποτελεί ένα από τα τυπικά παραδείγματα παλαιοχριστιανικής βάσης, που χρονολογούνται στον 5ο-6ο αιώνα⁹ αλλά λόγω της μέτριας κατασκευής της θα μπορούσε να χρονολογηθεί και στον 7ο-8ο αιώνα¹⁰. Επιστέφει τμήμα κορμού κίονα χωρίς απόθεση, με βαριές αναλογίες. Η επιφάνειά του έχει καταστραφεί από τη μακρά παραμονή μέσα στον τοίχο, με αποτέλεσμα να μη διακρίνεται αν υπήρχε στίλβωση. Στα ανατολικά το τόξο στηρίζεται στον τοίχο του ναού. Στο σημείο αυτό υπάρχει, ενσωματωμένος ως πεσσός, επιμήκης λίθος τετραγωνικής διατομής, υπόλεμμα δοκού ή κατωφλίου. Ως επίκρανο έχει ενσωματωθεί άλλο μαρμάρινο μέλος σε δεύτερη χρήση που προχωράει βαθιά μέσα στον τοίχο. Εγκοπή στο εξωτερικό ενισχύει την υπόθεση ότι ήταν κατώφλι ή στυλοβάτης τέμπλου. Το νότιο τόξο αντιστοίχως (Εικ. 5) στηρίζεται στα δυτικά σε εντοιχισμένο, σχεδόν, τμήμα κίονα από όμοιο με το βόρειο μάρμαρο, με ανεστραμμένη βάση ως κιονόκρανο, η οποία φέρει βαρύ κυβικό βάθρο που κοσμείται στις δύο ορατές πλευρές με ρόδακες. Πάνω σε αυτό υπάρχουν δύο διαδοχικές σπείρες μειούμενων διαστά-

⁸ Αλιβιζάτος, ό.π., 328.

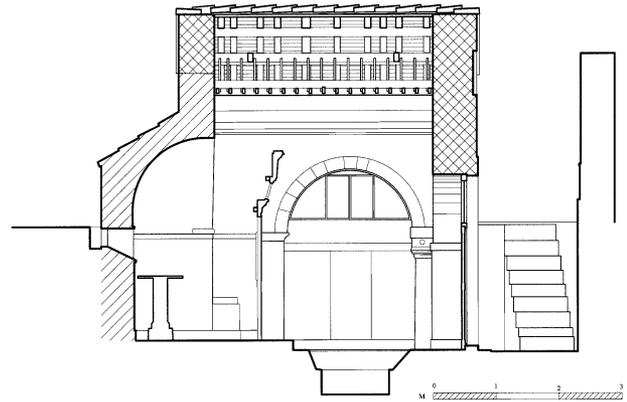
⁹ Τα εν λόγω spolia ανήκουν στην ομάδα των βάσεων του 5ου-6ου αιώνα που περιγράφει ο J. Kramer, «Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. und ihre Rohform», *BNJb* 170 (1970), 271-275.

¹⁰ Μια συστηματική τυπολογία των παλαιοχριστιανικών βάσεων

απουσιάζει μέχρι σήμερα. Η συνοπτική τυπολογία που δημοσιεύθηκε από τον Α. Ορλάνδο (*Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1952) παραμένει η μόνη συγκεντρωτική παρουσίαση. Παρόμοια με την εν λόγω βάση βρίσκεται στην Τύνιδα (ό.π., 270, εικ. 218, 3).

Εικ. 2. Κατά πλάτος τομή του ναού.

Εικ. 3. Κατά μήκος τομή του ναού.

σεων. Η βάση έχει πολύ καλή συναρμογή με τον κορμό του κίονα και πιθανότατα συνανήκαν στην πρώτη τους χρήση. Με επιφύλαξη, λόγω της πλαδαρότητας της κατασκευής, μπορούν να χρονολογηθούν και αυτά στον 7ο-8ο αιώνα¹¹. Πάνω από τη βάση-κιονόκρανο υπάρχει πλινθοδομή για την εξισορρόπηση της στάθμης των γενέσεων του τόξου. Στα ανατολικά το τόξο στηρίζεται, σε εντοιχισμένη ολόσωμη λίθινη παραστάδα, αδιάγνωστο μέλος πιθανώς κατώφλι ή ανώφλι. Φέρει αντίστοιχο επίκρανο με διακόσμηση από οξύληκτα φύλλα καλάμου, το οποίο χρονολογείται πιθανώς στο τέλος του 5ου-6ο αιώνα¹².

Στη νότια πλευρά, λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς με το δρόμο, το παράθυρο του ναού βρίσκεται στη ίδια περίπου στάθμη με το πεζοδρόμιο (Εικ. 2). Εξαιτίας αυτού κατασκευάστηκε, σε μεταγενέστερη φάση, ένας ακόμη εξωτερικός τοίχος, θεμελιωμένος περίπου στο σημερινό επίπεδο του δρόμου, που αποκλίνει από την κατεύθυνση του τοίχου της εκκλησίας. Το κενό ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους καλύφθηκε με την ενιαία στέγη. Μετά την καθαίρεση του εξωτερικού τοίχου αποκαλύφθηκε μικρό κανάλι, παράλληλα με τον τοίχο του ναού, επενδεδυμένο εσωτερικά με κουρασάνι και καλυμμένο με μαλτεζόπλακες¹³.

Η τοιχοποιία του ναού είναι ευτελής αργολιθοδομή με μικρούς αργούς λίθους, στην οποία έχουν ενσωματωθεί spolia από παλαιότερα κτίσματα, όπως ένα θωράκιο

στο αέτωμα της δυτικής πλευράς και άλλα δευτερεύουσας σημασίας. Οι γωνίες είναι κατασκευασμένες με καλύτερης ποιότητας πελεκητούς λίθους. Υπάρχει ένα σύστημα ξυλοδεσιών που περιτρέχει το ναό, σε διάφορα ύψη, απελώς συνδεδεμένων μεταξύ τους και προφανώς διαφορετικών φάσεων. Η αφίδα του ιερού συνδέεται δομικά με το σώμα του ναού.

Τα πλάγια τόξα και το τόξο μετώπου της αφίδας σχηματίζονται από καλοπελεκημένους πώρινους θολίτες, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κατασκευάστηκαν συγχρόνως. Το τεταρτοσφαίριο της αφίδας έχει κατασκευαστεί από διάφορων μεγεθών πλίνθους, πιθανώς spolia, και λίγους λίθους. Στις γενέσεις του έχουν εντοιχιστεί λίθινα υφαψίδια. Αντίθετα, το τόξο της δυτικής θύρας είναι κατασκευασμένο με λίθους εναλλάξ με πλίνθους, γεγονός που το τοποθετεί σε άλλη χρονική περίοδο.

Μετά την καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε ότι στο βορειοδυτικό κίονα στηριζόταν ένα ακόμα τόξο, συνεπίπεδο με το υπάρχον και κατασκευασμένο συγχρόνως, του οποίου σώζονται λίγοι μόνο θολίτες (Εικ. 8). Ο δυτικός τοίχος του ναού, όπως και οι αντίστοιχες γωνίες προς τα ανατολικά, είναι κατασκευασμένα σε άλλη οικοδομική φάση από τα τόξα.

Ίχνη σχεδόν εξίτηλων τοιχογραφιών της μέσης βυζαντινής εποχής βρέθηκαν ψηλά στην κόγχη της αφίδας

¹¹ Ορλάνδος, ό.π., 266.

¹² Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 59 αριθ. 67.

¹³ Η ύπαρξη του αυλακιού αυτού ήταν γνωστή στον Αλιβιζάτο, ο οποίος θεωρούσε ότι ο αγωγός αυτός ήταν ρωμαϊκής (!) εποχής

και χρησίμευε για την υδροδότηση του πιθανολογούμενου κοντινού βαλανείου (Αλιβιζάτος, ό.π., 333). Όμως η θέση που βρίσκεται ασφαλώς συνδέεται με τη χάραξη της οδού Ναυάρχου Νικοδήμου (19ος αι.) και όχι με τη ρωμαϊκή ή ακόμα και την εποχή κατασκευής του ναυδρίου, που βρίσκεται 2 μ. χαμηλότερα.

Εικ. 4. Η δυτική πλευρά του ναού.

Εικ. 5. Το εσωτερικό του ναού προς νότον.

του ιερού βήματος, στη δυτική πλευρά της ανατολικής παραστάδας του βόρειου τόξου του ναού¹⁴ και στη νοτιοδυτική γωνία πάνω από τον γίονα¹⁵.

Ψηλά, στο αέτωμα που σχηματίζεται πάνω από τη δυτική είσοδο, υπάρχει ενσωματωμένο μεσοβυζαντινό θωράκιο που κοσμεύεται από ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα και φυτικό κόσμημα γύρω από αυτόν σε χαμηλό ανάγλυφο (Εικ. 4). Ευρύ πλαίσιο περιβάλλει τη σύνθεση που δεν είναι ιδιαίτερα υψηλής τέχνης. Το θωράκιο παρουσιάζει ομοιότητες στην κατασκευή με μέλη χρονολογημένα στον 10ο-11ο¹⁶ αιώνα, εποχή στην οποία μπορεί να χρονολογηθεί.

Στο ναό της Αγίας Ειρήνης διακρίνονται τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική ανήκουν ο ανατολικός τοίχος με την κόγχη του ιερού, καθώς και τα δύο τόξα που σχηματίζουν το βόρειο και το νότιο τοίχο του ναού. Πιθανότατα ανήκαν στο κεντρικό κλίτος τρίκλιτης κιονοστήρικτης βασιλικής, από την οποία αποκόπηκαν τα πλάγια κλίτη και το δυτικό τμήμα¹⁷. Η βασιλική αυτή είχε ως ενδιάμεσους διαμήκεις τοίχους μία τοξοστοιχία από δύο τουλάχιστον (ή και περισσότερα) τόξα, αφού γενέσεις τόξων που συνέχιζαν τις δύο αέριες τοξοστοιχίες διακρίνονται στο νότιο τοίχο. Για τη φάση αυτή ελάχιστα γνωρίζουμε, αφού σε ερευνητικές εργασίες στην αυλή και στο εσωτερικό του σπιτιού δεν βρέθηκε τίποτα σύγχρονό της. Φαίνεται ότι η παρουσία της οικίας, καθώς και παλαιότερων κτηρίων στη θέση αυτή, κατέστρεψαν κάθε ίχνος της. Λόγω του μικρού πάχους των τοίχων της μπορούμε να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για ξυλόστεγη βασιλική, αγνοούμε όμως εάν είχε φωταγωγό. Η κόγχη έχει ακανόνιστη διάταξη και δεν είχε ποτέ παράθυρα πέραν της μικρής φωτοθυρίδας. Αυτό μάλλον σηματοδοτεί τις χαμηλές προθέσεις του κτήτορα, αφού ακόμα και στα προωμότερα παραδείγματα δεν λείπουν ανοίγματα στην αψίδα, ή ότι άλλα κτήρια εμπόδιζαν τη διάνοιξη παραθύρων.

Το αρχικό αυτό κτήριο είναι δύσκολο να χρονολογηθεί επακριβώς. Η ύπαρξη σπολίων του 7ου-8ου αιώνα, τα οποία είναι τοποθετημένα πρόχειρα, σχεδόν ως οικο-

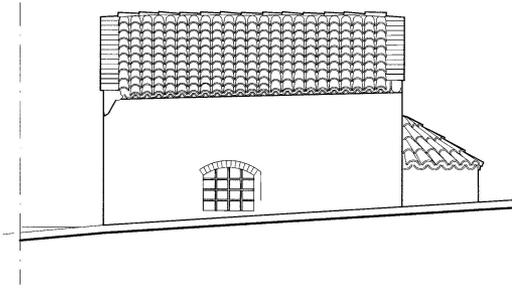
¹⁴ Είχαν παρατηρηθεί και από τον Αλιβιζάτο που διέκρινε τον άγιο Ιωάννη τον Προδρόμο και τις χρονολόγησε στο 15ο-16ο αιώνα (Αλιβιζάτος, ό.π., 331).

¹⁵ Όλοι οι τοίχοι του ναού καλύπτονταν μέχρι πριν από τις τελευταίες επεμβάσεις με ορθομαρμάρινη από υπόλευκο μάρμαρο με γαλάζιες φλεβώσεις. Στο βόρειο τοίχο ανοίγεται ορθογωνική εσοχή στην οποία υπάρχει επιγραφή που αναφέρει: ΑΧΩ / ΜΝΗ-ΣΘΗΤΙΚΥΡΙΕ / ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΣΟΥ / ΤΩΝ ΚΤΗΤΟΡΩΝ / ΑΓΓΕΛΟΥ ΕΛΕΝΗΣ ΚΥΠΡΙΑΔΟΥ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΥΠΡΙΑΔΟΥ / ΑΝΤΩ-

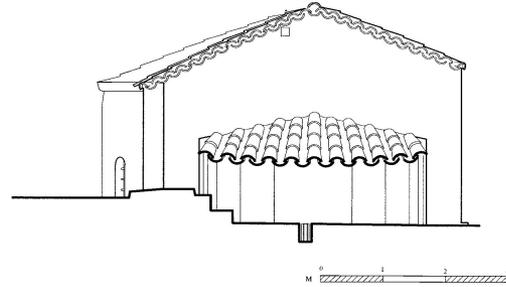
ΝΙΟΥ ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΚΙΝΔΥΝΗ / ΕΙΡΗΝΗΣ ΑΜΙΑΚΑ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, που αναφέρεται στην τελευταία επισκευή.

¹⁶ Σκλάβου-Μαυροειδή, ό.π., 123, αριθ. 65. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρχοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, αριθ. 22, πίν. 17 και αριθ. 77 πίν. 62.

¹⁷ Στην Εικ. 1 εμφανίζεται μια γραφική αναπαράσταση της αρχικής διάταξης της βασιλικής. Τα πλάγια κλίτη και το συνολικό μήκος είναι υποθετικά, αφού δεν έχουν βρεθεί ακόμα στοιχεία.

Εικ. 6. Η νότια πλευρά του ναού.

Εικ. 7. Η ανατολική πλευρά του ναού.

δομικό υλικό, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν υπάρχει καμιά σχέση του παρόντος κτηρίου με αυτό από το οποίο προέρχονται. Κάλυπτα μπορούν να προέρχονται από διάσπαρτα μέλη παλαιότερων κτηρίων, από τα οποία προφανώς έβριθε η περιοχή της Πλάκας. Συνεπώς ένα *terminus post quem* για τη φάση αυτή του ναού στον 9ο αιώνα κρίνεται λογικό. Ακόμη, η ύπαρξη των βυζαντινών τοιχογραφιών στην αψίδα ορίζουν ένα *terminus ante quem* γενικά στη βυζαντινή εποχή. Ο τρόπος δομής της τοιχοποιίας με την ευρεία χρήση πλινθίων δεν αντιβαίνει σε αυτή την υπόθεση. Η ύπαρξη της ημικυκλικής αψίδας έχει χαρακτηριστεί γενικώς ως στοιχείο που απαντά πριν από το έτος 1000¹⁸. Γενικά τα σωζόμενα στοιχεία του κτηρίου έχουν μια αίσθηση πρωιμότητας, που όμως δεν αποκλείεται να οφείλονται στην ευτέλεια της κατασκευής. Μια ακόμα ένδειξη είναι το εντοιχισμένο θωράκιο του 10ου-11ου αιώνα, το οποίο, για να έχει τοποθετηθεί σε τόσο προβεβλημένη θέση, πιθανόν να προέρχεται από τον αρχικό ναό. Συνεπώς μια χρονολόγηση του ναού, με κάθε επιφύλαξη, στο 10ο-11ο αιώνα δεν πρέπει να αποκλείεται, ενώ η τοιχογράφηση μπορεί να έγινε πολύ μεταγενέστερα.

Σε επόμενη φάση, στο ερειπωμένο κτίσμα κτίστηκε ένας νέος δυτικός τοίχος σε θέση πολύ διαφορετική από την αρχική και υπερυψώθηκαν οι πλάγιοι ενσωματώνοντας τα τόξα της παλαιότερης βασιλικής, ενώ κατασκευάστηκε ξύλινη δικλινής στέγη. Τότε εντοιχίστηκε και το θωράκιο στο δυτικό αέτωμα. Από τον αμελή τρόπο κατασκευής μπορεί να χρονολογηθεί γενικά στην Τουρκοκρατία.

Στην τελική φάση συμπληρώθηκε η κάτοψη του ναού με το τριγωνικό τμήμα στα νότια και κατασκευάστηκε η

Εικ. 8. Η βόρεια πλευρά του ναού μετά την απομάκρυνση των επιχρισμάτων.

σημερινή στέγη. Η φάση αυτή ασφαλώς τοποθετείται στη σύγχρονη σχεδόν εποχή, μετά την ολοκλήρωση της χάραξης της οδού Ναυάρχου Νικοδήμου κατά το 19ο αιώνα. Πιθανότατα συγχρόνως κατασκευάστηκε το αυλάκι που μάλλον αφορά την απορροή των ομβρίων της αυλής.

Η αποκάλυψη μιας μεσοβυζαντινής ξυλόστεγης βασιλικής, έστω και με επιφύλαξη και μάλιστα στην περιοχή της Αθήνας, όπου δεν έχει εντοπισθεί άλλη μέχρι σήμερα, δεν μπορεί παρά να ενισχύσει την άποψη της μεγάλης διασποράς του τύπου αυτού και ως εκ τούτου της επιβιώσής του από την παλαιοχριστιανική εποχή παρά το μικρό αριθμό των σωζόμενων παραδειγμάτων¹⁹.

¹⁸ Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 155.

¹⁹ Ch. Bouras, «Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse». *CahArch XXI* (1971), 149.

Sotiris Vogiatzis

THE CHURCH OF ST IRENE (RINAKI) IN PLAKA

The church of St Irene, known also as Rinaki of Plaka, is a small private church in Navarchou Nikodimou St in Athens. The plot on which it stands abuts the back of the building of the Archbishopric of Athens and includes not only the church but also a small two-storey house. This ensemble belonged to the Kypriadou family and was handed over with a bequest by its last owner, Amilkas Alivizatos, to the Academy of Athens, which ceded it to the Holy Archbishopric of Athens for long-term use. The location of the church, very close to the convent of St Philothei Benizelou, which was demolished in 1890 in order to build the Metropolitan Palace, makes it very possible that the church was linked in some way with this renowned convent.

The church stands at the south edge of the plot, facing Navarchou Nikodimou St. The level of its floor is considerably lower (2 m.) than the level of the street, indicating that the original church is much earlier than the present layout of the city. In the 1920s, the owner of the church and the house, Amilkas Alivizatos, carried out restoration works. Repairs were made also in 2002, by the Archbishopric of Athens.

This is a single-aisle church of overall dimensions 6×6 m., including the sanctuary apse, which today has a pitched tiled roof. The exterior was coated with plaster. The ground plan of the central space, which includes the sanctuary, is slightly trapezoidal. Attached to the east is the large, irregular semi-circular apse, covered by an independent tiled roof and with one narrow window which is today below the level of the courtyard. There is one large arched doorway on the west side and there are two large windows in the north and south sides, below the arcades.

On the north and south walls of the naos are shallow arcades of ashlar poros voussoirs, which are supported on marble *spolia* of the seventh-eighth century. The arched front of the apse is constructed of similar voussoirs, from which it is concluded that this and the arcades were constructed at the same time. After the removal of the plaster coating from the outside of the north wall, it was revealed that one further arch, at the same level as and contemporary with the existing one, of which only a few voussoirs remain, rested on the northwest column. All the walls are built of rubble masonry and include

many small bricks filling the interstices of the makeshift fabric. The west wall of the naos was built in a different building phase from the arches. In a later phase, one more outer wall was constructed on the north side, in line with the street, which deviates from the direction of the wall of the church. The gap between the walls was covered by a single roof. Badly effaced wall-paintings of the Middle Byzantine period were found on the apse of the naos. Incorporated in the wall high on the west gable is a Middle Byzantine closure panel of the tenth-eleventh century.

Building phases – Dating: At least three building phases can be distinguished in the church of St Irene. The original phase includes the sanctuary conch and the two arches that form the north and the south wall of the naos. In all probability they belong to the central aisle of a three-aisle basilica, from which the lateral aisles and the west part were cut off. This basilica had as intermediate longitudinal walls one arcade of two (or more) arches, since springings of arches that continued the two intact arcades can be discerned on the walls. Very little is known about this basilica, as investigations in the courtyard and the interior of the house yielded nothing contemporary with it. This original building can be dated, with considerable reservations, to the tenth-eleventh century. The wall-paintings may have been executed much later.

In a next phase, which from the mode of construction can be dated vaguely to the period of Ottoman rule, a new west wall was built on the now ruined building, in a very different position from the original one, and the side walls were raised, incorporating the arches of the earlier basilica. The closure panel was incorporated in the west gable at this time. Last, during the nineteenth century the ground plan of the church was completed by the triangular part to the south and the present roof was constructed.

The revealing of a Middle Byzantine timber-roofed basilica, albeit with reservations, and indeed in the Athens area, where no other such monument has been identified to date, comes to reinforce the view on the wide dissemination of this type and, therefore, of its survival from Early Christian times, despite the small number of surviving examples.